

SEPTEMPUNCTATA

Tanulmányok
Petrőczy Éva
hatvanadik születésnapjára

Szerkesztette
PÉNZES TIBORC SZABOLCS

rec.iti
Budapest • 2011

A borítón látható kép a www.wordle.net segítségével készült.

© Szerzők, 2011.

Kiadja a *rec.iti*, az MTA Irodalomtudományi Intézetének recenziós portálja
<http://rec.iti.mta.hu/rec.iti>

Enyedi Sámuel

Egy alig ismert tudós, tanár és költő a 17. századból

Enyedi Sámuel (1627–1671) méltatlanul elfeledett alakja a 17. század magyar művelődéstörténetnek, ami még akkor is igaz, ha a magyarországi kutatók számára szinte elérhetetlenül, elszórva megjelent néhány, tevékenységét tárgyaló román, illetve magyar nyelvű tanulmány az 1960–70-es években, Romániában. Az érdeklődés fókuszában azonban általában nem ő, hanem híressé vált tanítványai, Pápai Páriz Ferenc és Michai Halici álltak. Enyedi akárcsak életében, háttérfigura maradt, pedig mindent összevetve nyugodtan kijelenthetjük, hogy egy Apáczaihoz hasonló műveltségű polihisztorral van dolgunk, aki azonban szinte semmit sem hagyott nyomtatásban az utókorra.

Enyedinek már a váradi kollégiumban eltöltött évek után megkezdett külföldi tanulmányai is rendhagyónak számítottak, ugyanis nemcsak teológiát, hanem orvostudományt is hallgatott. Peregrinációját 1649-ben Utrechtben kezdte, a következő évben pedig Franekerbe ment, ahol Regius vezetésével orvosi, Gisbert Voetius majd Johannes Cloppenburg elnöklete alatt teológiai témákról disputált.¹ Az 1651. június 18-án tartott, s később nyomtatásban is megjelent orvosi értekezése sebészeti vonatkozású, melyben a korszerű angol és holland szemlélet jegyében a borbélyok–kírgusok mesterségét az orvostudomány keretei között tárgyalja, esetleírásaiban két, értágulásban és üszkösödésben szenvedő beteg kezelését közreadva.² 1652 nyarán beiratkozott a leideni egyetemre, ahonnan hamarosan visszatért Utrechtbe, s az 1653. július 1-jén a sárgaságról írt disszertációjával doktori címet szerzett.³ Művét váradi nemeseknek, köztük Nadányi Mihálynak, Debreceni S. István lelkésznek és az Apáczai barátait tömörítő, Bán Imre által „utrechtli körnek”⁴ nevezett társaság tagjainak ajánlotta. Diáktársai munkái elé egyébként meglepően sok, szám sze-

¹ Az orvosi: RMK, III, 1783.; A teológiai témájúak: RMK, III, 1784, 1799.

² SPIELMANN József, *Külföldön tevékenykedett erdélyi kartézianus orvosok* = S. J., *A közigő szolgálatában*, Bukarest, Kriterion, 1977, 123–124. – A kinyomtatott disputációt Enyedi elküldte tanulótársának és későbbi kollégájának Tarpai Szilágyi Andrásnak. SEBESTYÉN Mihály, *Adalékok Apáczai Csere János könyvtárának rekonstrukciójához*, MKsz, 1991, 383. – A magyar diákok anatómiai érdeklődéséről: BUJTÁS László Zsigmond, *Apáti Miklós egy ismeretlen verse a Hortus Malabricusban (1689)*, Lymbus, 2006, 102.

³ RMK, III, 1851.

⁴ BÁN Imre, *Apáczai Csere János*, Bp., Akadémiai, 2003, 101–117.

rint öt ajánlóverset is írt ezekben az években, amik kiterjedt baráti kapcsolatrendszerére utalnak.⁵

Hazatérése után, 1653 őszén a váradi kollégium tanára lett, s a váradi *Pasquillus* szerint orvosi gyakorlatot is folytatott.

Samuel Enyedi mi közöttünk exlex,
Indoctus medicus, optimus carnifex,
Nám ő is olyan lett, mint a zavaros fex,
Az vérontók között mi nállunk egyik grex.

Angliabul hozott orvos doctorságot,
Magyar nemzet közzé merő hóhérságot,
Mondják, oda fel is sok embert fel bonczolt,
Mi nállunk is immár ahoz hozzá fogott.

Szalárdi János viszont úgy tudta, hogy 1659-ben éppen azért hagyta el a tanári állását, mert „orvosló doctorságban is grádust consequált volna és azt már practizálni, és gyakorlani is akarná”.⁶ A hazai karteizianizmus kezdeti szempontjából a kérdés tisztázása kulcsfontosságú, de a boncolásokról tudósító 16. szakasz értelmezése még nehezebb, mint az Enyedit méltatlan hangnemben gyalázó 15. versszak szokatlan rímzavaié.⁷ Tudomásunk szerint ugyanis Enyedi nem járt Angliában, angol orvos viszont megfordult valamikor a negyvenes-ötvenes években Váradon. Nadányi Mihály 1656-ban fiához, Jánoshoz szóló peregrinációs utasításában azt írta: „Az academiákat is megjárđ. Oxoniumban Franciscus Barsdel medicinae doctort, az ki itt Váradon is lakott,

⁵ RMK, III, 1759, 1790, 1807, 1834, 1838.

⁶ SZALÁRDI János *Síralmas magyar krónikája*, kiad., bev., jegyz., SZAKÁLY Ferenc, Bp., Magyar Helikon, 1980 (Bibliotheca Historica), 491. – Szalárdi ugyanitt elmondja azt is, hogy Enyedi „bizonyos dolgai végett” Debrecenben járt, s mikor társaival elhagyta a várost, katonák nyargaltak utánuk, akik Enyedit súlyosan megsebesítették, majd Ecsedre, a fejedelem színe elé vitték, „ki vele szemben lévén, s a vádokkal szembe fogván, hogy az vádokat helyes mentségiből csak hízelkedésnek tapasztalná, azonnal házához bocsátatá.” Arról, hogy mi lehetett a vád, ami ezt a drasztikus elintézési módot is legitímálta, semmit sem tudunk. Maga az eljárás azonban használatos lehetett a bizonytalan jogi kimenetelű ügyek lezárására. Állítólag – s itt nem is maga a konkrét ügy fontos számunkra – Veresmarti Mihályt is így akarták eltenni láb alól: „Séllye felé közelgetvén Taksonival, s a többivel mondott ismég Csene: No nem tudják egy hajdúval átallovetni. Ennek egyébe sem kellene, hanem a városból ha kimenne, csak egy golyóbissal kellene megsegíteni.” VERESMARTI Mihály *Megtérése históriája = Magyar emlékirók 16–18. század*, kiad. BITSKEY István, Bp., Szépirodalmi, 1982 (Magyar Remekírók), 169.

⁷ PÉNZES Tibor Szabolcs, *A paszkvillus műfaj és a váradi Pasquillus rendbágyó vonásai*, Studia Carolinensia, 2009/4, 45–59. – Enyedi szerepéről a karteizianizmus fejedelemségbeli meghonosításában is szó esik Mester Béla nagyszerű historiográfiái összefoglalásában. MESTER Béla, *A magyar karteizianizmus történetirásai hagyományaink tükrében*, Kellék, 2007, 96, 102.

keresd meg.”⁸ Barsdel doktor személye mindaddig ismeretlen volt, mígnem hosszas nyomozás után rá nem bukkantam a cambridge-i hallgatók névsorában Francis Barksdale-re, aki 1649-ben szerzett orvosdoktori fokozatot, majd 1648–1653 között a híres oxfordi Magdalen College tanára volt.⁹ Nadányi tehát valószínűleg róla beszélt, ám azt nem tudjuk, hogy pontosan mikor és mi célból járt, s főként mennyi ideig tartózkodott Váradon. Nehezen elképzelhető, hogy Barksdale Enyedi hívására érkezett volna a városba, ám az szinte bizonyosnak látszik, hogy legalább közvetve ismerték egymást. Nadányi János kísérője a peregrinációban ugyanis nem más, mint Enyedi Gáspár, alias Gazsi, Sámuel öccse.

Jóllehet Enyedi váradi boncolásairól, esetleg a szűk nyilvánosság számára szemléltetéssel egybekötött anatómiai előadásairól nem maradt ránk egyértelmű bizonyíték, ennek lehetősége mégsem zárható ki. Szalárdi ugyanis emlékezetből idézte fel Enyedi debreceni útjának, terveinek és sebesülésének történetét, de épp az idő vonatkozásában pontatlanul. Feltűnő az is, hogy minden Enyedinek címzett könyvajánlásban szerepel az orvosdoktori mivoltára történő utalás, de ami a leginkább érdekes az Nadányi Mihály intelmeinek zárása: „Az anatomia professiókra, mikor anatomizálnak diligenter reá járj. Bartholinust megszerezd, a lej dai editiót, abbul ad situm partium earudemque functiones a professore applicatas, megtanuld, mert sem egészségedre egyébként gondot nem viselhetsz, sem jó philosophus nem lehetsz.”¹⁰ Thomas Bartholin *Anatomia reformata* című munkája a legkorszerűbb anatómiai ismereteit foglalta össze.¹¹ Az a tény, hogy kifejezetten a leideni, vélhetően az 1651-es kiadás megvásárlására buzdítja valaki a peregrinust, arra utal, hogy a könyv más edícióit is ismerték Váradon. Figyelemre méltó az is, hogy nem pusztán az anatómiai ismeretek megszerzése motiválja a tudományágban való elmélyülés szorgalmazását, hanem a világ rendjének megismerési szándéka is. Ez az összekapcsolás egyértelműen arra utal, hogy az utasítás utolsó pontjának írója ismerte a karteziánus filozófia alaptételeit, s ha ez éppen nem Enyedi Sámuel volt, akkor is az ő tevékenységét sejtethetjük a bejegyzés hátterében.

Enyedi tanárként is igen újító szellemnek számított. Váradi éve alatt több olyan könyv is elhagyta a nyomdát, melyek kiadása körül ő (is) bábáskodott.

⁸ NADÁNYI Mihály, *Intő utasítás akadémiákra induló ifjú Nadányi János számára*, kiad. GÉRESI Kálmán, Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező, 1878, 489.

⁹ *Alumni Cantabrigienses: A Biographical List of All Known Students, Graduates and Holders of Office at the University of Cambridge, from the Earliest Times to 1751*, eds. John VENN, J. A. VENN, vol. 1, Cambridge, Cambridge University Press, 1922, 89. – A névsor egyébként említ még egy bizonyos William Barksdale-t is, aki ugyan nem volt orvos, ám az erdélyi Karlsburgból, azaz Gyulafehérvárról érkezett, s 1648–1660 között az oxfordi Queen’s College tanára volt. *Uo.*

¹⁰ NADÁNYI, *i. m.*, 489. – A kézirat épp ezen utolsó pont kivételével Nadányi Mihály autográfja. Az interpolátor személyére mindaddig nem derült fény.

¹¹ Ian Herbert PORTER, *Thomas Bartholin (1616–80) and Niels Steensen (1638–86) Master and Pupil*, Medical History, 1963, 99–125.

1656-ban jelent meg a kollégium poetica osztálya számára Alexander Ross *Virgiliū Evangelisantis Christiados Libelli aliquot* című latin nyelvű munkájának négy (8–11.) éneke, melynek prefációját Enyedi írta.¹² A könyv „Témája a keresztény tanok története tizenhárom énekben, vergiliusi centóban, a világ teremtésétől Krisztus mennybemeneteléig. Enyedi azzal bocsátotta útjára, hogy az iskolának tankönyvekre van szükségük – ez lesz a könyv a poétikai osztály számára, mert a diákok megtanulhatják belőle Vergilius kifejezéseit, de nem öntik el agyukat a pogányok meséi (mitológia).”¹³ Tarnai Andor szerint Enyedi és Tarpai Szilágyi András ösztönzésére és szakmai támogatásával jelenhetett meg Cornelius Schonaeus Európa-szerte nagy népszerűségnek örvendő *Terentius Christianusa*, mely bibliai témájú szindarabokat tartalmaz Terentius stílusában.¹⁴ Schonaeus először 1592-ben kiadott könyvének elsődleges célja a „nagyszerű latinság átültetése keresztény témákra”.¹⁵ Mindkét munka szinte megelőlegezi az antik formák, stílusok és keresztény tartalmak ötvözésével Pápai Borsáti Ferenc, 1656-ban ugyancsak Enyedi-Tarpai előszóval kiadott, *Metamorphosis Illustrissimi quondam Herois felicis memoriae Sigismundi Rakoci* című Ovidius-imitációját, illetve az ezzel nem teljesen egyező szövegű magyar változatot.¹⁶ Borsáti szövegét elsősorban a keletkezési ideje és meglepőnek tűnő felekezet-semleges jellege miatt többen is vizsgálták, azonban egyik vita sem jutott még nyugvópontra.

A kollégium poétika osztályában kollaborátorként tanító szerző munkájának keletkezését Herepei János, a főhős, Rákóczi Zsigmond 1652-es halálával hozta összefüggésbe,¹⁷ s a nézet annak ellenére is tartja magát,¹⁸ hogy Varga Imre nyomtatékosan felhívta a figyelmet arra, hogy a mű iskolai előadásra készült és a magyar változat kolofonja egyértelműen tartalmazza a versszerzés idejét.¹⁹ Újabb érvként hozhatjuk fel emellett Borsáti művének nagyszerű latin-

¹² RMK, II, 873.

¹³ TARNAI Andor, *A váradi Orator Extemporaneus = Klaniczay-emlékkönyv: Tanulmányok Klaniczay Tibor emlékezetére*, szerk. JANKOVICS József, Bp., MTA ITI–Balassi, 1994, 368.

¹⁴ RMK, II, 874.

¹⁵ A *Terentius Christianust* valószínűleg a nagyenyedi kollégiumban is használták Enyedi Sámuel professzorsága alatt. Rétyi Péter ugyanis a korábban Gyulafehérváron használt tankönyvek mellett, ezt is felcsomagolta a kollégiumba készülő fiának. RÉTYI Péter *Naplója*, kiad., bev., jegyz., Maria URȘUȚIU, Bukarest, Kriterion, 1983 (Téka), 56.

¹⁶ RMK, II, 867., RMK, I, 914. – A latin kiadás elé a tizenöt éves Nadányi János írt ajánlóverset. Fordította: TÓTH István, *Phoebus forrása: A váradi latin nyelvű humanista költészet antológiája*, Nagyvárad, Litérator, 1996, 243.

¹⁷ HEREPEI János, *Apáczai és kortársai*, szerk. KESERŰ Bálint, Bp.–Szeged, 1966 (Adattár XVII. századi Szellemi Mozgalmaink Történetéhez, 2), 26.

¹⁸ TÓTH, *i. m.*, 227.

¹⁹ RMKT, XVII/9, 689: „Váradon írák ez egynehány verseket / Ezer hat száz és ötvenhat esztendőket, / Mikor számlálnék...” vagy néhány sorral korábban „Minap ez verseket egy ifyu magában, / Irá...”

ságát, érett stílusát, melyek nyilvánvalóan azokkal a törekvésekkel állnak összhangban, melyek a Ross- illetve a Schonaeus-kötetek előszavaiban is olvashatók.

A *Metamorphosis* miszticizmusának gyökereit Simon Gábor abban a középkori tradícióban vélte felfedezni, melyhez a Karthauzi Névtelen Szent Márton-sermője is tartozott. Ebben, a talán csak olvasásra szánt prédikációban, Mártont a mennyei udvarban nyíló virághoz hasonlítja a szerző.²⁰ Petrőczy Éva a virághasonlatok kapcsán a puritánok virágnyelvéről,²¹ míg Péter Katalin Comenius eszméire és tevékenységére utalva, rózsakeresztes allúziókról írt.²² Ez utóbbi elképzelés alkalmas arra, hogy egységes rendszerben értelmezhetővé tegye a *Metamorphosis* miszticizmusát, felekezetszemléességét, kiváló latinságát és az 1656-os váradi tankönyvkiadás koncepcióját, hiszen a rózsakeresztesség, a pánszofikus eszme, a latin nyelv fontosságának hangsúlyozása az oktatásban mind-mind Comeniusra mutatnak, aki döntő hatást gyakorolt az 1650-es évek váradi kollégiumának pedagógiai programjára is.

Enyedí fogékonyságát az új pedagógiára nagyszerűen példázza Comenius *Praecepta Morum*ának latin hexameterekbe való átdolgozása is, mely 1658-ban hagyta el először a nyomdát.²³ Minden bizonnyal a könnyebb megtanulhatóság kedvéért, a váradi diákok számára versbe szedett „viselkedési kódex” a 17–18. század egyik sikerkönyve lett. Tucatnyi kiadása jelent meg Várad után, Brassóban, Lőcsén, Pozsonyban, Szebenben, Kolozsváron és Bártfán, az utolsó 1791-ben, Debrecenben! 1677-ben magyar fordítás is készült belőle a losonci iskola rektora, Menyősi Tolvaj Ferenc jóvoltából, amit 1690-ben újra kinyomtattak.²⁴ A tizenhat fejezetre tagolt és fejezetenként pontokba szedett tanácsok mind a beosztásban, mind a tartalomban fegyelmezetten és pontosan követik Comenius prózai szövegét. Az útmutatás első fejezete a Tízparancsolat betartására szólít, majd a második fejezettől a világi erkölcsi elvárásoknak való helyes megfelelést taglalja. Szó esik a kinézetéről, a mozgás, a mimika, a tartás tudatos kontrollálásáról, a nevetésről, az orrfújásról, sőt a szellentésről is csakúgy, mint a hajviseletről, a ruházatról, a járásról, a beszédben követendő szabályokról. Mindezek után a hetedik fejezettől a diákok egy napjának előírásait foglalja össze az alvás időtartamától, az iskolai tanuláson, a tanítóval és tanuló társakkal szembeni köteleességeken, a különböző rendű és rangú emberekkel való társal-

²⁰ SIMON Gábor, *A virág motívuma az Érdy-kódex Szent Márton-sermőjében*, http://sermones.elte.hu/?az=357tan_plaus_sgabor (2011. február 4.)

²¹ PETRŐCZY Éva, *Kertészeti metaforák a magyar puritán irodalomban* = P. É., „mi lelkünknek élető abraja”: *Tanulmányok a magyar és angolszász vallásos irodalomból*, szerk. PÉNZES Tiborc Szabolcs, Bp., Fekete Sas–KRE Puritanizmuskutató Intézet, 2008, 64–75.

²² PÉTER Katalin, *Comenius magyarországi elképzeléseiről: A Sermo secretus és a Genitis felicitas*, *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum (Acta Universitatis Szegediensis)*, 1985, 69.

²³ RMK, II, 919.

²⁴ RMK, I, 1218, 1393. – Az 1–4., 6. és a 15. fejezet modern fordítása: TÓTH, *i. m.*, 246–250.

gáson át egészen a templomi, asztali és játékban való helyes magaviseletig, akár egy mai iskolai házirend.

Enyedi 1659 táján felhagyott a tanítással és a váradi levéltár rekvizitora, így Szalárdi János közvetlen kollégája lett. Új állásából csak a város 1660-as ostroma után távozott, előbb a túlélőkkel Debrecenbe, majd Rhédey Ferenc huszti udvarába, ahol néhány évig orvosként működött. A *Magyar Athenasra* alapozott szakirodalom szerint 1664-ben fogadta el nagyenyedi kollégium egyik professzori állását, jöllehet az enyedi diáknévsor tanúsága szerint, már 1662-ben, vagyis az Enyedre telepített gyulafehérvári kollégium újraindulásának évében ő volt Vásárhelyi Péter tanártársa.²⁵ Pályájának ezen szakasza sem sokkal jobban dokumentálható, mint a váradi. Ha nem maradt volna fenn néhány, Pápai Páriz Ferenc által lejegyzett előadásának a szövege, Enyedi neve nem-hogy a hazai tudományos gondolkodás nagy paradigmaváltóinak sorából maradt volna ki, hanem valószínűleg teljességgel feledésbe ment volna.

A kolozsvári Akadémiai Könyvtárban őrzött vastkos, bőrkötéses, 105×165 mm méretű latin nyelvű kolligátum két, külön címmel ellátott előadássorozatot és egy vitatott szerzőségű traktátust tartalmaz 1665-ből.²⁶ Az első, 278 oldalas előadássorozat, melynek címe *Philosophia Naturalis*, teljességgel ismeretlen a tudománytörténészek előtt, pedig címéből ítélve, a filozófia karteziánus szellemű tárgyalását tartalmazhatja, valószínűleg Regius alapján. Valamivel többet tudunk a kötet második darabjáról, a *Physica seu Philosophia Naturalis*ről, melynek forrása Regius már Apáczai által is használt alapműve, a *Fundamenta Physicae*.²⁷ Victor Marian, aki elsőként írt a jegyzetről, nemcsak a forrást azonosította, hanem gondosan közölte a mű szerkezeti felépítését és részletesen ismertette az első két fejezetet, amik a karteziánus fizika alapvetését, főként a mozgásról vallott nézeteket összegzik. Az előadásokban szó esik a mozgások osztályozásáról, az emelőkről és csigákról, a fénytörésről, a fizikai értelemben vett hely és idő meghatározásáról, a vizes hőmérő készítésének módjáról, hogy csak a legérdekesebbeket említsük. Marian szerint Enyedi legfőbb érdeme az, hogy a statika és a hőtan gyakorlati kérdéseit tanította, még akkor is, ha lehetséges, hogy a Regius könyvében szereplő kísérleteket nem mutatta be, s talán még táblái rajzokat sem készített.²⁸ A 3–12. fejezetben Enyedi az asztronómiát, benne egyebek mellett a bolygókat, a napot, a holdat, a meteorokat, a nap- és holdfogyatkozásokat tárgyalja.²⁹ A kéziratnak ezek a fejezetei tudománytörté-

²⁵ JAKÓ Zsigmond, JUHÁSZ István, *Nagyenyedi diákok 1662–1848*, Bukarest, Kriterion, 1979, 95. – Fizetéséről adat: TÖRÖK István, *Az enyedi tanárok régi fizetése*, Erdélyi Múzeum, 1899, 34–36.

²⁶ Jelzete: MsR. 1510–1512.

²⁷ Victor MARIAN, *Dimtr-un caiet de școlă al lui Pápai Páriz Ferenc*, Studia Universitatis Babeș–Bolyai Series: Mathematica, Physica, 1967, 125.

²⁸ Uo., 132.

²⁹ Enyedi könyvei között megtalálható volt Kepler *Epitome astronomiae Copernicanae*jának 1618-as linzi kiadása is. HAJÓS József, *Korai Kopernikusz-vonatkozásainkból* = H. J., *Barangolás kolozsvári könyvtárakban*, Bukarest–Kolozsvár, Kriterion, 1999, 20.

neti szempontból feldolgozatlanok, szemben a 13–27-dikkel, amik az élettannal és a lélektannal foglalkoznak. Jól érzékelhetően ez Enyedi valódi terepe, hiszen több esetben is eltér Regiustól, s a velünk született eszmék vonatkozásában Descartes, a gyógyszerek felszívódásának kérdésében Harvey, antropológiai felfogásában pedig Cardanus nézeteit teszi magáévá.³⁰ Ennek kapcsán Spielmann József, aki igen részletesen ismertette és elemezte a biológiai témájú fejezeteket, két rendkívül fontos megállapításra jutott. Egyrészt arra, hogy Enyedi, noha forrásuk azonos, mégis kompetensebbnek és alaposabbnak tűnik, mint neves kortársa Apáczai. Ismeretei túlmutatnak mestere vezérfonalként használt művén olyannyira, hogy időnként vitatkozik is vele. Spielmann másik fontos felismerése az, hogy Enyedi *Philosophia Naturalis* „az első erdélyi orvosi mű, mely állatkísérletekre és a matematikai bizonyítás módszerére hivatkozik.”³¹ Mindezt kiegészíthetjük a farmakológia iránti érdeklődéssel, melynek bizonyossága Johannes Hartmann, Enyedi tulajdonosi bejegyzését viselő műve, az 1647-ben, Genfben kiadott *Praxis chymiatrica*, a kolozsvári Akadémiai Könyvtárban.³²

A kolligátum utolsó darabja a 42 oldalas *Tractatus de conservanda sanitate*, melynek címlapja nem tartalmazza Enyedi nevét. Spielmann megállapította, hogy ez a rövid értekezés szintén Regiusra támaszkodik,³³ de ezzel együtt sem lehet egyértelműen eldönteni, hogy Enyedi adta elő, vagy Pápai Páriz állította össze egy Enyedi elnöklete alatt tartott iskolai vizsgára. „Maga a kis művecske a higiénianak, az egészségről való gondoskodás tudományának meghatározásával indul, majd felsorolja azokat a természeti és nem természeti tényezőket, melyekkel ha élünk, az az egészség fenntartásához, semmibevételük pedig betegséghez vezet.”³⁴

³⁰ SPIELMANN József, *A karteziánus élettan kiteljesedése Enyedi Sámuel Philosophia Naturalisában* = S. J., *A közjó szolgálatában*, Bukarest, Kriterion, 1977, 130–131.

³¹ *Uo.*, 131.

³² Jelzete: 115060. – Szintén a kolozsvári Akadémiai Könyvtár őrzi azt a kolligátumot, ami összesen harmincöt önálló munkát, döntő többségében magyar és holland diákok egyetemi disputációját, tartalmazza az 1647–1660 közötti időszakból. (Néhánynak csak a címlapja van meg.) A tulajdonosi bejegyzések tanúsága szerint a kinyomtatott vitatkozások egy részét Enyedi Sámuel vásárolta illetve már váradi tanársága alatt ajándékba kapta egykori tanulóitársaitól és tanítványaitól. Jelzete: R70–R70mm.; *A kolozsvári Akadémiai Könyvtár Régi Magyar Könyvtár-gyűjteményeinek katalógusa*, szerk., bev. SIPOS Gábor, Kolozsvár, Scientia–Biblioteca Filialei Cluj-Napoca a Academiei Române, 2004 (Sapientia Könyvek, 28), 153, 160, 165, 169, 185, 189, 190, 193, 196, 230, 238, 255, 256, 277–279, 291, 321.; A kolligátum három államelmélettel foglalkozó darabját röviden ismertette: BÁN, *i. m.*, 342–343. – Enyedi könyvtárának egy másik orvosi témájú darabja a *Practica Valesci de THARANTA que alias Philonium dicitur: una cum dominis Joannis de TORNAMIRA introductorio*, a 19. század végén a szászvárosi református kollégium könyvtárának birtokában volt. A kiadás ideje és helye a forrásból nem derül ki. *Magyar Minerva: A magyarországi múzeumok és könyvtárak czimkönyve*, Bp., Atheneum, 1900, 314.

³³ „Regius *Medicina et praxis medicája De conservanda sanitatis* című III. könyvének VI. fejezete nyomán készült, annak kivonata, illetve kommentárja.” SPIELMANN, *A karteziánus élettan...*, *i. m.*, 135.

³⁴ *Uo.*

Itt kell megjegyeznünk, hogy Pápai Páriz iskolai jegyzetei között, egy másik kolligátumban fennmaradtak valamelyik enyedi tanár 1666. évi vagy 1667 eleji aritmetika-előadásai.³⁵ Ezeket T. Tóth Sándor különösebb indoklás nélkül Enyedinek tulajdonította, jöllehet a kolligátum ezen kívül csak Nadányi János előadásait tartalmazza.³⁶ Nadányi épp 1666 nyarán került az enyedi kollégiumba, s Pápai Páriz szerint teológiát és keleti nyelveket, míg Szathmáry Károly szerint logikát és héber nyelvet tanított.³⁷ A szerzőség kérdésének eldöntését nem segíti az sem, hogy az előadások külföldi forrásai feltáratlanok.

Enyedi előadásainak koherens egysége letisztult világrépre és következetes tudományos felfogásra vall. Valószínűleg nem járunk messze az igazságtól, ha azt feltételezzük, hogy a karteziánus szemléletmód érvényesítése Enyedi oktatásában nem Nagyenyeden kezdődött, hanem majd egy évtizeddel korábban Váradon. A *Pasquillus* tudósítása a boncolásairól, Keplernek a váradi coetus tulajdonában lévő csillagászati könyve, vagy az öccsétől 1658-ban kapott Paulus Voet munka a *Prima philosophia reformata*,³⁸ mind arra utalnak, hogy Enyedit ugyanúgy rabul ejtették Regius karteziánus tanításai, mint Apáczait.³⁹ Figyelmeztetnünk kell azonban arra, hogy az egykori diáktárs egyik Erdélyben készült és kéziratban maradt munkája szintén a *Philosophia naturalis* címet viseli, s jelentős részben ugyancsak Regius *Fundamenta physices*én alapul.⁴⁰ Bán Imrétől tudjuk, hogy Apáczai e munkáját iskolai jegyzetnek szánta, hiszen az oktatás és a vizsgák nyelvének ő is egyértelműen a latint tekintette.⁴¹ Enyedi és Apáczai kéziratának beosztása több ponton is eltérést mutat, azonban a koncepciójuk nagyjából megegyezik.⁴² Ezek után persze kérdéses, hogy egymástól függetlenül dolgozták-e fel a *Fundamenta physices*t, vagy Enyedi ismerte és használta az Apáczai-féle kéziratot. A válasszal egyelőre adósak vagyunk.

Enyedi versírói képességeivel kapcsolatban gyakran szokták idézni Bod Péter megjegyzését, miszerint „Ugy látszik holmi verseiből, hogy alávaló Poéta nem volt. *A Koménius Morum Praeceptaját* ő foglalta volt versekbe a tanuló

³⁵ Jelzete: Ms. 1516.

³⁶ T. TÓTH Sándor, *Az erdélyi matematika történetéből*, Kolozsvár, Kriterion, 2004, 160–161.

³⁷ PÁPAI PÁRIZ Ferenc *Naplója* = P. P. F., *Békeséget magamnak, másoknak*, bev., jegyz., NAGY Géza, Bukarest, Kriterion, 1977, 141.; SZATHMÁRY Károly, *A gyulafehérvár–nagyenyedi Bethlen-főtanoda története*, Nagyenyed, 1868, 151.; Szathmáryt igazolja az az 1673. december 20-án kelt levél, amit Dézsi Lajos adott közre. DÉZSI Lajos, *Nadányi János történetíró életéhez*, ItK, 1900, 76.

³⁸ HAJÓS József, *17–18. századi kolozsvári Descartes-vonatkozások, avagy Descartes első kolozsvári százada* = *A karteziánizmus négy száz évé*, szerk. CSEJTEI Dezső, DÉKÁNY András, LACZKÓ Sándor, Szeged, Pro Philosophia Szegediensi Alapítvány, 1996, 281.

³⁹ BÁN, *i. m.*, 175.

⁴⁰ *Uo.*, 521–540.

⁴¹ *Uo.*, 522.

⁴² Vö.: *Uo.*, 525–526.; MARIAN, *i. m.*, 124.

gyermek számokra.”⁴³ Épp ez utóbbi miatt Tótfalusi Kis Miklós, aki 1697 táján vette tervbe a *Praecepta* kiadását, Boddal ellentétes véleményének adott hangot, a szerzőt kárhozthatva nemcsak a verselés, hanem a nyomtatásbeli hibák miatt is: „Az elmúlt ősszel el akarván hazul menni, legényem kezébe adám a *Morum Praeceptá-t*, mondok: mivel ez tudós ember munkája, nem szükség corrigálnom, és nincs mit corrigálnom. Azonban addig, míg odavoltam, nem érkezővén reá, hogy kinyomtassák, hanem azonban én hazajővén, egykor szerencsére nézem, hát olyan vastag vétkek vannak benne, melyeket csak a gyermek is, aki jó poéta volna, észrevenne és megnevetne.”⁴⁴

Bod kedvező véleménye azon a két magyar ajánlóversen alapulhat, amiket az akkor még ismeretlen szerzőjű *Kegyes cselekedetek rövid ösvénykéje*⁴⁵ és Nánási Lovász István *Szűi titka*⁴⁶ című prédikációskötete előtt talált. Az előbbi, angoltól fordított életvezetési könyvnek, mint utóbb kiderült, a Sámbar Mátyással folytatott vitáiról elhíresült Kézdivásárhelyi Matkó István a szerzője, akinek tudomásunk szerint nem volt közvetlen kapcsolata Enyedivel. Vélhetően Enyedi professzortársának, az ugyancsak kézdivásárhelyi származású Vásárhelyi Péternek a temetése kapcsán találkozhattak 1666-ban. Ami tény, hogy a Matkó könyve elé szép felező tizenkettesben írt *Magyar Rythmusok* hangulata meglehetősen komor. Az élet rövidségére, a halál közelségére figyelmeztet, s a kegyesség keskeny útjának követésére buzdít: „Kincs, becsület, jóság, mit használ tenéked, / Mikor az halálnak ajtajára lépned / Kelletik?...”⁴⁷ – teszi fel a kérdést. A jelek szerint nagyon is egyetértett a máig ismeretlen forrású fordítás kátészereűen megfogalmazott tanácsaival, s az ajánlóvers sötét tónusával hangolt „a puritánság megszokott szigorúságú, kicsit rideg, kicsit kemény”⁴⁸ szellemére.

A másik, cím nélküli ajánlóvers a *Magyar Rythmusok* után már sablonosnak tűnik. Ugyanaz a verselés, hasonló bokorírmek s az előbbire kísértetiesen emlékeztető mondanivaló, kibővítvé a szerző laudációjával és egy személyes vonatkozással. Nánási és Enyedi még peregrinuséveikből ismerték egymást, s noha hazai kapcsolattartásuknak egyetlen dokumentuma sem maradt az utókorra, minden bizonnyal erős barátság fűzte őket egymáshoz. A *Szűi titkának* ajánlóversei között ugyanis Enyedin és Kovásznai püspökön kívül, mindenki

⁴³ BOD Péter, *Magyar Athenas*, Szeben, 1766, 76.

⁴⁴ M. TÓTFALUSI K. Miklós *Magya személyének, életének és különös cselekedeteinek mentsége* = M. Tótfalusi Kis Miklós, bev., vál., jegyz. TORDAI Zádor, Bukarest, Állami Tudományos Kiadó, 1954, 161–162. – A hibák felsorolásából egyértelműen látszik, hogy Enyedi munkájáról van szó. Tótfalusi kiadásáról sem az RMK, sem az RMNy nem tud, így elképzelhető, hogy a kiadás végül nem valósult meg.

⁴⁵ RMK, I, 1044. – A könyvről bővebben: BERG, Pál, *Angol hatások tizenhetedik századi irodalmunkban*, Bp., OSZK, 1946 (Az Országos Széchényi Könyvtár Kiadványai, 21), 126–128.

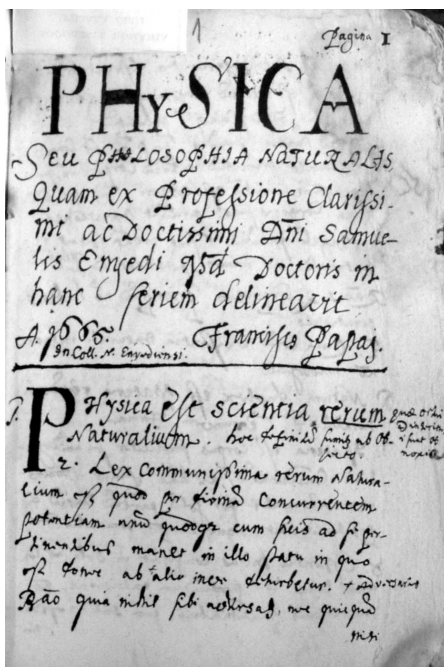
⁴⁶ RMK, I, 1103. – A könyvről bővebben: BERG, i. m., 120–122.

⁴⁷ RMKT, XVII/10, 320. – A könyv Bodnál a „Nevetlen könyvek” csoportjában található. BOD, i. m., 196.

⁴⁸ BERG, i. m., 128.

kötődött valamilyen módon Nánási szolgálati helyéhez, Nagybányához. A köztük lévő fraternitásról a versben is említés esik: „Eneklém ezeket régi Barátomnak / Hatodik holnapján nyomorításomnak / Midőn így fizetné jo szolgálatomnak / Jutalmát e' világ, (én hazám) válét mondék annak.”⁴⁹

Enyedi keserűségét legfőképpen az táplálhatta, hogy távoznia kellett a nagyenyedi kollégiumból. Az időpontról és az okokról semmi biztosat nem lehet tudni. A több helyütt is felbukkanó vélekedés, miszerint a Csernátoni Pállal fennálló személyes konfliktus miatt hagyta volna el Enyedi a kollégiumot, semmivel sem bizonyítható.⁵⁰ A vers záró szakasza alapján gyanítható, hogy 1669 körül kerülhetett Alvincre lelkésznek, ahol 1671. február 14-én meghalt.⁵¹

A Physica seu Philosophia Naturalis kéziratának címlapja

⁴⁹ RMKT, XVII/10, 321. – A kötet két másik ajánlóverséről: PETRÓCZI Éva, *A „puritanizált” Balassi: Esettanulmány Diószegi György 1670-ben írott kísérőverséről* = P. É., *Puritánia*, Bp., Universitas, 2006 (Historia Litteraria, 20), 37–44.

⁵⁰ VÁRÓ Ferenc, *Bethlen Gábor kollégiuma*, Nagyenyed, 1903, 49.

⁵¹ PÁPAI PÁRIZ, *i. m.*, 143.